

Förlåtelse, försoning och oförsonlighet i överlevandes berättelser efter kriget i Bosnien

Goran Basic

Sociologiska institutionen, Lunds Universitet

Forgiveness, reconciliation and implacability in narratives of survivors after the war in Bosnia and Herzegovina

In this article I analyze verbally portrayed experiences of 27 survivors from the 1990s' war in Bosnia and Herzegovina. One aim of the article is to analyze markers for reconciliation and implacability, the second is to describe the terms for reconciliation which are actualized in those stories. The interactive dynamics, which occurred during the war, make the post-war reconciliation wartime associated. Narratives about reconciliation, implacability and terms for reconciliation, are not only formed in relation to the war as a whole but also in relation to one's own and others' wartime actions. The narratives about reconciliation become an arena in which *we* and *them* are played against each other in different ways – not least by rejecting the others' acts during the war. In the interviewees stories implacability is predominant but reconciliation is presented as a possibility if certain conditions are met. These conditions are, for instance, justice for war victims, perpetrators' recognition of crime and perpetrators' emotional commitment (for example the display of remorse and shame).

Key words: forgiveness, reconciliation, implacability, emotions, narrative

Kampen måste genomföras och avslutas innan människor förlåter och försonas, menar Georg Simmel (1908/1970). Detta gäller synnerligen efter ett krig där civila blivit måltavla för krigshandlingar. I denna artikel undersöker jag hur överlevande efter kriget i Bosnien och Hercegovina under 1990-talet beskriver försoning med sina före detta fiender. Röster från representanter för de tre inblandade etniska grupperna i kriget framträder i analysen, nämligen bosniaker¹, serber och kroater. Dessa individer var bosatta i nordvästra Bosnien och Hercegovina under kriget, en del av dem bor fortfarande där, andra är bosatta i skandinaviska länder.

Vad hände under kriget i nordvästra Bosnien under 1990-talet? I sin strävan att fördriva bosniaker och kroater från nordvästra Bosnien använde sig serbiska soldater och poliser av massavrättningar, frampressad flykt, systematiska våldtåker och koncentrationsläger. Syftet var att göra livet omöjligt för bosniaker och kroater och avlägs-

1 Under kriget började majoriteten av muslimer i Bosnien att identifiera sig som bosniaker. Begreppet användes numera i såväl officiella sammanhang som dagligt tal. ("Bosniaker" är egentligen ett äldre ord för "bosnier").

na dem från nordvästra Bosnien. Krigföringen riktades direkt mot civilbefolkningen. Att bara fördriva individer var inte tillräckligt; målet var att skapa en stämning så att ingen någonsin skulle våga återvända (Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Bassiouni & Manikas 1994; Greve & Bergsmo 1994).

I denna artikel analyseras muntligt gestaltade erfarenheter hos 27 överlevande efter kriget i nordvästra Bosnien och Hercegovina. Syftet är att dels analysera markeringar för försoning och oförsonlighet, dels beskriva de försoningsvillkor som aktualiseras i beskrivningar. Min frågeställning är: Hur beskriver intervjupersonerna möjligheter till försoning och förlåtelse efter kriget?

I det som följer söker jag belysa hur markeringar för försoning och oförsonlighet samt beskrivningar av försoningsvillkoren synliggörs när intervjupersonerna uppmärksammar (a) krigsförbrytelser, (b) förövarens erkännande av brott, och (c) förövarens känslöengagemang (exempelvis att visa ånger och skam).

Analytiska utgångspunkter

Denna studie ansluter sig till de narrativa traditioner inom sociologin där muntliga framställningar betraktas som både diskursiva och erfarenhetsgrundade (Potter 1996/2007). En allmän utgångspunkt är ett interaktionistiskt inspirerat perspektiv på hur människor interagerar genom symboler och ett etnometodologiskt perspektiv på människors berättelser (Blumer 1969/1986; Garfinkel 1967/1984). Utöver denna allmänna utgångspunkt uppfattar jag begreppet *försoning* som en särskilt relevant komponent i de specifika berättelser jag analyserat.

Social interaktion uppfattas av Georg Simmel (1908/1970) som ett mellanmänniskt samspel – en växelverkan som kan anta och uppvisa olika särskilda sociala former. Till exempel är konflikt och försoning särskilda former av interaktion som blir synliga i analysen av relationen mellan individer och grupper efter stridernas upphörande. Försonlighet är, enligt Simmel (1908/1970: 124), en känslöattityd som syftar till att avsluta en konflikt. I kontrast till det syftar en eventuell stridslust till att hålla konflikten vid liv. Simmel (1908/1970: 124–125) skriver:

I de otaliga fall där striden slutar på annat sätt än som en obarmhärtig konsekvens av maktförhållandena, är säkert denna helt elementära och irrationella försoningstendens med i spelet. Den är något helt annat än svaghet eller gudomlighet, social moral eller kärlek till andra. Den sammanfaller inte ens med fredlighet.

Fredlighet undviker kampen från början, menar Simmel, och försonlighet framträder först efter att kampen genomförts och avslutats. Försoningens viktigaste element är förlåtelse som Simmel beskriver som ett byte av känslor hos människor. Han skriver (1908/1970: 125): ”*känslan* av antagonism, av hat, av söndring, ger plats för en annan *känsla*, över det tycks ett rent beslut ha lika lite makt som över känslor överhuvud taget”. Simmel menar att vid försoning ger känslan av fiendskap och konflikt plats för känslan av fredlighet och samförstånd. Simmel (1908/1970: 129–130) ser både på

försonlighet och på oförsonlighet som en emotionsform som är i behov av yttre förhållanden för att aktualiseras:

... den som inte kan glömma, kan heller inte förlåta, respektive inte försonas fullständigt. Detta skulle uppenbarligen betyda den mest fruktansvärda oförsonlighet /.../ bilden och efterverkan av konflikten och allt det som man hade att förebrå den andre blir bestående i medvetandet och kan inte glömmas.

Simmel menar vidare att den som inte kan glömma olika händelser inte heller kan förlåta, det vill säga inte försonas fullständigt. Detta tolkar han som ”den mest fruktansvärda oförsonlighet” eftersom varje skäl till försoning försvunnit ur individens medvetande. Förlåtelse är möjlig bara där det finns någon som kan antas eller påstås vara skyldig skriver Paul Ricœur (2000/2005: 560): ”Förlåtelsen kan nämligen bara finnas där det finns någon att anklaga, någon som kan förmodas eller påstås vara skyldig.” Ricœur (2000/2005: 566) uppmärksammar även frågan om oförlåtliga brott. Med oförlåtliga brott menar han, för det första, de brott som utmärks av att offren drabbas av stort lidande i stor omfattning, för det andra, brott som kan kopplas till de namngivna gärningsmännen, och, för det tredje, brott där det finns en personlig förbindelse mellan offer och gärningsmän.

Med utgångspunkt i Simmels och Ricœurs syn på förlåtelse kan vi ställa frågan: kan alla brott förlåtas? Jacques Derridas (2004: 34–40, 56–57) resonemang överensstämmer på den punkten med Ricœurs (2000/2005: 568). Den sistnämnde menar att ”antingen omfattar förlåtelsen det oförlåtliga eller så finns den inte. Den är ovillkorlig, den är utan undantag och begränsningar.” Här aktualiseras ett samband mellan straff och förlåtelse. Enligt Ricœur (2000/2005: 570) kan ett utfört brott leda till att förövaren straffas genom att symboliskt och faktiskt stämpla den orätt som begåtts på bekostnad av någon annan – ett offer (genom exempelvis lagens upprätthållande). Straff skapar ett marginellt utrymme för förlåtelse, bland annat på grund av ovillkorlighet, som ses som en viktig förutsättning (Ricœur 2000/2005: 579). Även Derrida (2004: 45) menar att ovillkorlig förlåtelse är så gott som omöjligt:

... pure and unconditional forgiveness, in order to have its own meaning, must have no ‘meaning’, no finality, even no intelligibility. It is a madness of the impossible. It would be necessary to follow, without letting up, the consequence of this paradox, or this aporia.

I detta sammanhang är två frågor särskilt intressanta: (1) ska ett offer förlåta den som inte erkänner sin förbrytelse, och (2) är det bara offer som kan förlåta eller även någon annan som inte direkt har någonting att göra med själva illdådet (till exempel en institution)?

Normativt hävdar Ricœur (2000/2005: 580) att offret ska förlåta genom att försöka ta hänsyn till den skyldiges ”stolthet” och förvänta sig ett erkännande av honom efteråt. Derrida (2004: 44) skriver apropå en kvinna vars make blivit mördad: ”if any-

one has the right to forgive, it is only the victim, and not a tertiary institution.” Försoning tycks ha även en institutionell sida. Emellanåt ser vi politiker eller ledare för religiösa samfund träda fram för att be offer om förlåtelse för handlingar de själva inte utfört. Frågan som ställs är om dessa individer har legitimitet att be om ursäkt och vem som i så fall har rätt att förlåta. Är det en representant för någon annan institution som ska förlåta eller offret som drabbad individ? Ricœur (2000/2005: 580–593) menar att sann förlåtelse inte skall institutionaliseras. Enligt honom är det bara offret som själv upplevde brottet som kan förlåta.

I Ricœurs och Derridas text kan vi utläsa att försoningsideologier ofta är allmänt och otydlig formulerade. De består vanligtvis av två nivåer – den institutionella och den individuella. Den institutionella nivån baseras ofta på den aktuella regeringens eller regimens insatser, där ekonomiska och administrativa omständigheter spelar en framträdande roll (här ingår exempelvis tribunaler och sanningskommissioner). Den individuella nivån (eller den mellanmänniska nivån) handlar om hur offer och förbrytare genom oundviklig interaktion blir av med sina tidigare roller – hur förbrytaren väddar om förlåtelse och hur offret kämpar för att förlåta. Här saknas ofta en institutionell grund och individer är i hög grad beroende av sin egen förmåga att förlåta det som hänt i det förflutna och att försonas.

Nils Christie (2004/2005: 149–168) diskuterar betydelsen av sanningskommissioner och internationella tribunaler för försoning (såsom i Haag-tribunalen och Bosnien och Hercegovinas tribunal för krigsbrott²). Genom att straffa skyldiga för krigsbrott ”dödar” internationella domstolar själva ideologin som ligger bakom illdådet, menar Christie. Han belyser sitt resonemang med Nürnberggrättegångarna efter andra världskriget då tyska nazistiska ledare var anklagade och där den nazistiska ideologin dömdes och straffades, enligt Christie, genom straff som enskilda inblandade individer tilldömdes. Christies poäng är att man får ett bättre försoningsresultat om man använder sig av en sanningskommission istället för att juridiskt straffa de skyldiga som individuellt utpekats som krigsförbrytare (gärningsmän som beskrivs som monster) – allt detta under förutsättning att sanningskommissionens verksamhet genomförs utan ekonomiska och politiska problem eller störningar som hindrar kommissionens arbete.

Försoning är ett övergripande och spänningsfyllt tema i min analys. Synsätten hos de ovan nämnda teoretikerna, även om de är stundtals lätt abstrakta och normativa samt långt från människors komplexa och kanske motsägelsefulla erfarenheter, ter sig användbara i min ambition att förstå de intervjuades berättelser om förlåtelse, försoning, oförsonlighet och försoningsvillkor både som analytisk utgångspunkt och som föremål för nyanseringar.

2 ICTY (2013a); ICTY (2013b); Court of Bosnia and Herzegovina (2013).

Metod

Material till studien samlades in genom kvalitativt orienterade intervjuer med 27 överlevande efter kriget i nordvästra Bosnien och Hercegovina. Materialet samlades in i två etapper.

I etapp ett, under mars och november månad 2004, genomfördes fältarbete i Ljubija, ett samhälle i nordvästra Bosnien³. Där intervjuades fjorton personer som då bodde i Ljubija. Dessutom genomfördes observationer på bland annat caféer, busshållplatser, marknaden samt på bussar. Två kvinnor och fem män som alla tillbringande hela kriget i Ljubija intervjuades, samt tre kvinnor och fyra män som under kriget fördrevs från Ljubija och som återvänt till Ljubija efter kriget. Sex av alla fjorton intervjupersonerna är serber, tre är kroater och fem bosniaker.

I etapp två, från och med april till och med juni månad 2006, intervjuades nio före detta koncentrationslägerfångar som, trots att de under kriget var civila, placerades av serbiska soldater och poliser i koncentrationsläger. Dessa individer, samt fyra nära anhöriga som också intervjuades, bor numera i Sverige, Danmark och Norge. Tre kvinnor och tio män intervjuades. Majoriteten av de intervjuade kommer från kommunen Prijedor (som Ljubija också tillhör). Tio av intervjupersonerna är bosniaker och tre är kroater. En del av materialet som samlats in under etapp ett och två har tidigare analyserats i rapporter och artiklar (Basic 2005, 2007, kommande).

Sedan år 2004 har jag upprepade gånger återvänt till det empiriska materialet. För att förstå det upprepade analyserandet krävs en återblick på forskningsprocessen. Under mina intervjuer interagerade berättarna (intervjupersonerna) och jag i rollen som samtalspartner (Holstein och Gubrium 1995). Mitt intresse var bland annat att se hur individen presenterar sig i olika situationer, hur olika situationer sammanfogas med andra situationer för att skapa sociala ritualer, hur individen definierar situationen samt hur individens identitet skapas, bevaras och återskapas. Dessutom undersökte jag hur sociala symboler såsom språk medverkar vid skapandet av kulturell kontext. Blumer (1969/1986) menar att symboler är sociala objekt som ges en viss mening. Meningen behöver inte vara exakt samma för alla; olika individer tolkar varandras symboler och försöker därmed ge dem en innebörd. Efter att berättelserna transkriberats på bosniska gjordes ytterligare betydelseindelning, denna gång inte till berättaren utan till det empiriska materialet. Därefter översattes valda delar av materialet till svenska av en tolk. Det intressanta och problematiska var att berättelsen på svenska

3 Ljubija är ett samhälle i nordvästra Bosnien (tillhör kommunen Prijedor). Innan kriget bodde invånarna i Ljubija i två administrativa delar (Mjesne zajednice). Övre Ljubija var etniskt mixat och invånarna bodde för det mesta i lägenheter. I Nedre Ljubija bodde för det mesta bosniaker och infrastrukturen är präglad av villor. Området där Ljubija ligger är känt för sina mineralrikedomar. Det finns gott om järnmalm, svart kol, kvarts och lera för tegelstensbränning och mineralrikt vatten. De flesta invånarna jobbade före kriget i Järngruvan Ljubija som utvann järnmalm. Kriget gjorde entré i Ljubija i början av sommaren 1992 när serbiska soldater och poliser övertog kontrollen över den lokala förvaltningen utan väpnat motstånd. (Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Basic 2005)

var annorlunda än den på bosniska; vissa nyanser i berättelsen försvann under översättningen. Nu har jag startat processen igen. Åkerström, Jacobsson och Wästerfors (2004) skriver att empiriskt material från avslutade projekt kan stanna i en forskares sinne av många olika skäl. Det kan handla om en fascination för ett fält, udda omständigheter i insamlingsprocessen med mera. Enligt forskarna ovan kan empiriskt material analyseras om och om igen genom samma eller olika analytiska glasögon och i den meningen kan materialet alltid tillföra någonting nytt. När jag gjorde denna förnyade analys av tidigare insamlat material förvånades jag över berättarnas fokus på olika försoningsvillkor under intervjuerna. Denna tendens har jag delvis missat i mina tidigare analyser.

Berättelser om hat och hämnd

Berättelser om försoning och oförsonlighet i Bosnien utformas inte enbart i relation till kriget utan också i relation till berättarens egna och andras personliga handlingar under kriget. Den interaktiva dynamiken under kriget konstruerar försoning som beroende av olika laddade symboler (se nedan: ”typen tar fram en pistol och skjuter honom i huvudet”). Dessa laddningar målar ofta upp en bild av oförsonlighet.

Berättelser om försoning och oförsonlighet efter kriget i Bosnien börjar oftast med att den intervjuade berättar om hämnd och hat. En man, som i studien kallas Sveto, deltog under kriget i ett serbiskt militärförband och numera äger han en egen affärsverksamhet i nordvästra Bosnien (fältanteckningar). Han beskriver en avrättning efter kriget som verkar ha sin upprinnelse från krigstiden:

Han går in och frågar honom: ”har du druckit ur din öl? Jo, det har jag” svarade han varpå typen tar fram en pistol och skjuter honom i huvudet. Han gick sen ut och butiksbiträdet försökte fly men han sade till henne: ”du behöver inte fly, ring polisen för jag har gjort mitt”. Han satte sig att vänta på polisen utanför affären vilka tog vapnet ifrån honom när de kom fram. Det pratas om att hans syster under kriget våldtagits av den mannen i Sanski Most⁴. /.../ När detta vaknar till liv, när folk skakat av sig trycket kommer de att komma ihåg att den personen dödade min far, bror, morbror. Med tiden kommer mycket att komma fram. Folk grävs fortfarande fram, man letar. När allt räknas samman och så ser man personen köra förbi i sin bil och man ser sin döde brors barn.

Svetos berättelse genomsyras av en oförsonlig attityd. Svetos gestaltning visar hur efterkrigstiden laddas med krigsårens betydelse – man ser en person ”köra förbi i sin bil” och identifierar denna person med dennes tidigare illdåd. Berättelser om hat och hämnd, som direkt resultat av kriget, återkommer i flera intervjuer. Ett exempel är Milanko. Under kriget var Milanko ett barn och han berättar att han bevittnade misshandel och avrättningar av sina grannar – bosniaker och kroater. Numera arbetar

4 Sanski Most är ett samhälle i nordvästra Bosnien.

han i en fabrik i nordvästra Bosnien. Milanko berättar om omfattande våldsspridning under kriget och efterkrigstidens hämndlystnad:

Milanko: 1992 var Rade inte här, han var i Tyskland. Dragan och han var vänner. Dragan kom till Rades föräldrar, stal deras pengar och förde bort Rades bror Zuti. Först misshandlade han honom, sedan försvann Zuti utan några spår. Rade har berättat för mig att Dragan inte kommer att leva till ålderdomen.

Goran: Var finns den här Dragan nu då?

Milanko: Någonstans utanför, han håller sig gömd i sin by. Till Prijedor vågar han sig inte eftersom många liksom Rade kommer helt obehindrat.

Goran: Finns det någon information om Zuti?

Milanko: Man vet att han var i Keraterm⁵ och att Dragan åkte dit och förde ut honom igen. Sedan dess vet man inget om honom. Sjöarna där vi badar, vid gruvan, är fulla av lik. De dricker sig fulla på krogen och börjar prata, tusentals har slängts i där. Sjön är djup, över 100 meter, vem skulle nu kunna dyka där och få upp alla (lik). Jag mår dåligt av det, de tar på sig uniformen och åker till byarna och våldtar och dödar kvinnor. Det är inte bara Dragan utan även Sveto och Milorad och en massa andra. Hur sover dom nu, oroar dom sig för sina barn?

Spiros Gangas (2004) menar att Simmels syn på konflikt och försoning delvis inbegriper aktualisering av aktörernas moral, normer och värderingar. Efterkrigsberättelser om våldsutövning samt avståndstagande från dessa handlingar kan ses som uttryck för framtidsmoral (Jansen 2002). I berättelserna ovan framträder Svetos och Milankos moral som en form av avståndstagande från krigets moral där våldtäkt, kidnappningar, rån och mord var en del av vardagen (Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Bassiouni & Manikas 1994; Greve & Bergsmo 1994). Detta avståndstagande tar tydligast form som en konkret dramatik. I Milankos berättelse kan vi exempelvis lägga märke till att konflikten delvis beskrivs i personifierade termer ("Rade", "Zuti", "Dragan", "Sveto", "Milorad") och kanske på grund av just detta i ganska oförsonliga termer.

Sveto och Milanko återger krigsbrott där personliga relationer mellan de avlidna, efterlevande offer och förövare gestaltas – de är inte okända för varandra. Denna närhet mellan aktörer tycks skapa Svetos och Milankos pessimistiska syn på försoning efter kriget i Bosnien. Deras resonemang är i linje med Simmels (1908/1970: 129–130) som menar att den som inte kan glömma olika händelser heller inte kan försonas eftersom försoning förutsätter förlåtelse. Sveto och Milanko verkar vara medvetna att människornas medvetande inte kan raderas efter ett trauma och detta tycks skapa "den mest fruktansvärda oförsonlighet" om vi lånar Simmels begrepp.

5 Keraterm var en tegelstensbränningsfabrik i Prijedor före kriget. Under kriget var Keraterm ett koncentrationsläger där civila bosniaker och kroater placerades av serbiska soldater och poliser. (Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Bassiouni & Manikas 1994; Greve & Bergsmo 1994; Basic 2007)

Berättelser om försoningsvillkor: att erkänna förbrytelse

Andrew Schaap (2006) och Michael Janover (2005) förmedlar, liksom Ricœur och Derrida, bilden att försoningsideologier ofta är allmänt och otydligt formulerade. De menar att det på en institutionell nivå kan skapas en ideologisering av försoning som ofta baseras på den aktuella regeringens eller regimens insatser. En viktig poäng som Schaap (2006) och Janover (2005) uppmärksammar är att dessa aktiviteter på institutionsnivå ofta överförs till individuell nivå. I mitt empiriska material tycks berättelserna vara påverkade av regimens insatser i form av det ”krigsideologidödande” som pågår vid Haag-tribunalen och Bosnien och Hercegovinas tribunal för krigsbrott (Christie 2004/2005: 149–151).

Majoriteten av bosniakiska och kroatiska krigsofferorganisationer accepterar och uppskattar arbetet som pågår vid tribunaler i kontrast till serbiska krigsofferorganisationer som ofta tar avstånd från detta arbete. Serbiska krigsoffer ser tribunalen som partisk (Delpa 2007: 228–229). Majoriteten av de anklagade och dömda vid tribunalen är före detta serbiska politiker, soldater och poliser (ICTY 2013a; ICTY 2013b; Court of Bosnia and Herzegovina 2013). I de regionala diskussionerna påpekas det ofta hur viktigt det är med rättviseskipping efter kriget. Men det som inte framgår tydligt i diskursen är att denna rättviseskipping också kan cementera motsättningarna och de sociala identiteterna som aktualiserats under kriget (Steflja 2010).

Rättvisan för krigets offer verkar vara ett av de viktigaste villkoren för försoning i Bosnien efter kriget. Många krigsförbrytare sitter häktade av Haag-tribunalen och Bosnien och Hercegovinas tribunal för krigsbrott, många är dömda för förbrytelser under kriget men många andra är fortfarande på fri fot. Förlåtelse är möjlig bara där det finns en eller flera som kan utpekas som skyldiga, menar Ricœur (2000/2005: 560). Liknande tankegångar kan spåras hos de flesta intervjuade i denna studie. För att uppnå försoning efter kriget i Bosnien krävs förlåtelse och intervjupersonernas berättelser indikerar att det verkar vara lättare att förlåta en som sitter i fängelse för sina illdåd. Radovan inkallades till serbisk militär under kriget men han kunde inte delta på grund av sjukdom. Numera är han pensionär bosatt i nordvästra Bosnien och han berättar upprört om ”uppgifter som måste utföras, om man vill ha försoning”:

Den första uppgiften som måste utföras, om man vill ha försoning, är att ställa krigsförbrytarna inför rätta. Min egen salig far hade fått ta sin dom om han mördat någon civilperson, arkebusering eller fängelsestraff. Vem ger oss rätten att våldta någons syster och mor eller mörda någon? Straffen som utdöms i Haag är ett skämt. Det stimulerar bara till nya illdåd. En dom på tio år omvandlas till sex år för gott uppförande. Utan rättvisa och då menar jag verklig rättvisa /.../ kan det inte bli någon försoning.

Radovans försoningsrecept bygger på rättvisa för offret och straff för förövaren eller på idén att straffet måste bli synligt för alla, att det måste visas upp som i en ceremoni eller ett skådespel (jämför i detta sammanhang Collins 1992: 110; Durkheim 1893/1964: 80–96). Samtidigt menar Christie (2004/2005: 155–168) att man kan

få ett bättre försoningsresultat om offer och förövare träffas framför en medlare och en publik där aktörernas framträdande skapar en situation där förövare skäms – istället för att juridiskt straffa förövaren och på så sätt skapa rättvisa för offer. Christie (2004/2005: 147–148, 2005: 32) argumenterar genom att hänvisa till hängningen av kommandanten av utrotningslägren Auschwitz-Birkenau i slutet av andra världskriget. Christie har svårt att se en proportion i straffet i förhållande till gärningen – ett liv mot en och en halv miljon som gasades ihjäl, pinades till döds, svalt ihjäl eller dog på andra skrämmande sätt i lägren. Christie ser hängningen av kommandanten som en ytterligare förnedring av offer. Enligt Christies recept borde man låtit alla överlevande berätta om det som hänt – de skulle få ge utlopp för sitt raseri, sin sorg, sin vilja till hämnd. Kommandanten skulle också berätta hur han såg på saken, vad han gjorde och vad han nu anser om händelserna. Allt detta inför en publik.

Under materialinsamlingen var jag influerad av Christies perspektiv och jag ställde därför under en intervju med en före detta koncentrationslägerfånge en fråga inspirerad av sanningskommissionen i Sydafrika. Sanelns hälsa är skadad efter upprepad misshandel, hunger och rädsla i koncentrationsläger. Han är numera pensionär, bosatt i Skandinavien och han berättar om villkoren för försoning:

Sanel: Att alla, jag vill inte säga krigsförbrytare men alla de som haft med denna ond-ska att göra, ska anmäla sig själva för rättsskipning. Alla skulle erkänna vad de gjort, misshandlat, våldtagit, mördat med mera, då skulle det inte spela någon roll var de blev dömda, då skulle de kunna dömas i deras egen domstol i Banja Luka⁶.

Goran: Om man skulle ge dem amnesti vid ett erkännande inför TV?

Sanel: För mordet också?

Goran: Ja.

Sanel: Alltså, misshandel och sådana saker skulle väl gå men inte mord. För mord måste man sitta av den tid i fängelse som domstolen dömer till. /.../ Man kan inte slakta folk med den lust som de gjorde och sedan bara säga förlåt, det går bara inte. Man kan förlåta att man blivit misshandlad men inte en död broder.

Individernas återgivning av krigsminnen är ofta motsägelsefulla och ambivalenta (Jansen 2007). Även intervjupersonernas berättelser är, i denna studie, stundtals motsägelsefulla och ambivalenta. Berättarna pendlar mellan olika identiteter och perspektiv, beroende på situationen, relationer och frågor som de ställs inför. I en och samma mening, eller ett stycke, kan de ge uttryck för två helt olika saker.

Sanel pekar, likt Radovan, på ett slags försoningsrecept som dagligen tycks influera människor i Bosnien – ett av de viktigaste villkoren för försoning är rättvisa för krigets offer. Tidigare har vi nämnt att Ricœur (2000/2005: 560) betraktar förlåtelse som möjligt bara där det finns någon som kan förutsättas vara skyldig. Å andra sidan är Ricœurs och Derridas poäng den, angående förlåtelse och straff, att det inte finns så stort utrymme för förlåtelse – bland annat på grund av den ovillkorlighet som

6 Banja Luka är ett samhälle i nordvästra Bosnien.

kan ses som en viktig förutsättning för förlåtelsen (Ricoeur 2000/2005: 568; Derrida 2004: 34–40, 56–57). Sanel har krav som måste uppfyllas innan han förlåter och försonas ("alla de som haft med denna ondska att göra, ska anmäla sig själva för rättskipning") – han förlåter inte hur som helst. Att få amnesti genom att erkänna inför TV-kamerorna kan tolkas som en sänkning av villkoren från Sanelns sida – till priset av uppvisningen av förövarens skam.

Christie (2004/2005: 155–168) förespråkar en sanningskommission istället för att straffa de skyldiga individerna. Tanken med en sanningskommission är att inte fördöma förbrytaren utan att ge denne en möjlighet att visa att han skäms för sin gärning och på så sätt bli förlåten. Förbrytaren skall genom sitt framträdande erbjudas att återinträda i gemenskapen. Men även i en sanningskommissions kontext kan förövarens vädjan om förlåtelse (i TV exempelvis) uppfattas som villkorlig – genom deltagande i en sanningskommission slipper förövaren en rättslig prövning och eventuell straff.

Simmel (1908/1970: 129–130) skriver att den som inte kan förlåta inte kan försonas fullständigt. Förlåtelse genom straff är uteslutet på grund av ovillkorlighet (Ricoeur 2000/2005: 568; Derrida 2004: 34–40, 56–57). I alla studerade berättelser om försoning efter kriget kan villkorlighet utläsas. Sanelns förlåtelse och försoning relateras till de brott han drabbades av under kriget. Efter ett offentligt erkännande och en ursäkt i TV kan Sanel tänka sig att förlåta misshandel – men inte mord. Om vi sammanfogar Simmels, Ricoeurs och Derridas perspektiv så kan vi säga att Sanelns försoning inte är fullständig. Vi kan också säga att Sanel riktar kritik mot den försoningsmanual som Simmel med flera förespråkar.

En mycket intressant dynamik i försoningens mellanmänniska nivå är variation. Efterlevande vill ofta samexistera med forna fiender i fred, med eller utan förlåtelse och försoning. Det verkar som att förlåtelse och försoning är inte ett måste efter ett krig. Det är inte heller säkert att försoning innefattar förlåtelse (Arendt 1958/1998: 237–243; Borneman 2003; Sampson 2003). I citaten ovan framträder ett *motstånd* mot förlåtelse, där Sanel uppenbarligen reagerar starkt på intervjufrågorna om huruvida han är beredd att förlåta. Sanel svarar genom att ge exempel på svåra personliga erfarenheter – och mer eller mindre explicit visar på förlåtelsens *omöjlighet* i relation till dessa erfarenheter. Det verkar som att "villkorad försoning" kan tolkas som ett motstånd/alternativ till en försoning byggd på förlåtelse.

Berättelser om försoningsvillkor: att uppvisa känslomässigt engagemang

Vad är det som krävs för att Sanelns försoning ska bli fullständig? Att de som deltog i förbrytelserna erkänner det, att de visar känslor såsom ånger och skam när de ber sina offer om förlåtelse? Intervjupersonernas berättelser i denna studie genomsyras av villkorlighet när de talar om försoning efter kriget i Bosnien. Bland annat pekar de på vikten av förövarens känslöengagemang – att förövaren visar ånger och skam. Dessutom uppmärksammas ett kollektivt ansvar för krigshändelser när villkor formuleras. En belysande exempel är Ljubo som både under och efter kriget arbetat i en

grundskola i nordvästra Bosnien. Ljubo ger sin version om hur försoning är möjlig i Bosnien:

Men helt ärligt, om man ångrar sig ärligt och alla ställer sig till svars för sina handlingar, jag för mina, du för dina och den tredje för sina och vi alla ber varandra om ursäkt, men det måste komma från hjärtat och med tårar, då kanske det skulle kunna ske en försoning. /.../ Ånger från alla tre sidorna, för en kan inte vara skyldig till kriget om inte den andre också medverkat. De måste ha blivit osams med varandra för hade dom inte blivit osams så hade man inte skapat krig.

I Ljubos version betonas två aspekter som centrala för möjligheten till försoning, nämligen dels individernas känslomässiga engagemang ("det måste komma från hjärtat och med tårar") och dels ömsesidigheten i försoningen ("ånger från alla tre sidorna"). Han gestaltar ett slags försoningsrecept där den individuella och kollektiva nivån sammankopplas. Den individuella nivån gestaltas som kopplad till känslor som måste visas och den kollektiva konstrueras som kopplad till allmängiltig skuld för kriget ("alla tre sidor"). Ett annat empiriskt exempel där försoning villkoras med vikten av förövarens känslöengagemang samt ett kollektivt ansvar finns i intervjun med Rifet. Han är likt Sanel en före detta koncentrationslägerfånge, pensionerad och bosatt i Skandinavien. Rifet berättar upprört:

Jag skulle aldrig kunna försonas med de som trakasserade mig men jag skulle aldrig hämnas heller. Det är de som är små nu, när jag nu åker till Banja Luka så träffar jag folk som jag alltid varit god vän med men de som inte gjort rätt för sig de håller jag borta från mig. De hade inte behövt hjälpa mig under kriget men de skulle åtminstone ha låtit mig vara i fred. Det är jättejobbigt för dem att inte kunna sätta sig ner vid mitt bord och ta ett glas med mig som tidigare. En av dessa kom fram till mig och hälsade men jag bad honom fara åt helvete. Detta gjorde även de serber som satt vid mitt bord och det var det värsta för honom. Du skulle ha varit man när det var som värst, sa de. Men jag skulle aldrig hämnas, Gud förbjude. Jag tror att det är tillräckligt för honom att folk ignorerar honom som dom gör. /.../ Serberna de skäms nu, och det är väl klart att den som inte är helt utan heder skäms. Fast man talar om för dem att de personligen inte gjort något. Även bland mitt folk så finns de som är ruttna, vad har det med mig att göra? Den som fångslat, slagit, trakasserat, våldtagit och dödat är en skam för sitt folk. Dessa föraktar jag för de är varken bosniaker, serber eller kroater, de är avskum. /.../ Mitt budskap är att man måste lägga allt bakom sig och att man måste gå vidare. Utan försoning så finns inget liv vare sig för oss eller för Bosnien. Men allt kommer att ordna sig till slut, det måste det för ekonomins skull och allt annat. Det här bandet mellan oss är ödets.

Rifets någorlunda försonliga attityd genomsyras ändå av "vi" och "de"-uppdelningen och kategoriseringen av individer beroende på deras handlingar under kriget. Detta kan ses som Rifets sätt att göra sin ställning starkare med hjälp av de särskilda sym-

boliska uttryck som är gemensamma för gruppernas medlemmar. Rifet frambringar en sorts egen abstrakt värld där medlemmarna kan känna sig trygga genom att skapa symboler för respektive grupp ("bosniaker", "serber", "kroater"). Detta kan ses som ett viktigt villkor för att uppnå försoning. Känslor är en bestående del av all interaktion och det verkar som att kommunikation och definierande av gemensamma symboliska uttryck – med uppvisning av rätta känslor – gör att även fiender kan samarbeta och i vissa fall försonas.

Rifet uppmärksammar även vikten av att förövaren uppvisar skam ("den som inte är helt utan heder skäms"). John Braithwaite (1989/2006: 69–107) menar att individen som begått brott, genom att skämmas, visar misshag som i sin tur kan ha som effekt att andra emotioner framkallas såsom sorg, skuld, ånger och återigen skam. Det finns två varianter av skam, enligt Braithwaite, nämligen *utstötningsskam* respektive *återanpassningsskam* ("disintegrative shame" respektive "reintegrative shame"). Utstötningsskam fungerar negativt genom att stigmatisera och utestänga brottslingar och därmed frambringa en grupp av individer som är uteslutna från gemenskapen, menar Braithwaite. Med andra ord stämplas individen som kriminell och blir av med rätten att vara en del av samhället (genom ett fängelsestraff och efterföljande stigmatisering exempelvis). Återanpassningsskam har en mer positiv effekt – individen fördöms och stämplas inte även om den brottsliga handlingen straffas. Individen ges möjlighet att sona sitt brott och "bli förlåten" som kan ses som ett sätt att visa och erbjuda individen ett återinträde till gemenskapen genom stimulans och hjälp. Braithwaites bok genomsyras implicit av synen på utstötningsskam respektive återanpassningsskam som en emotion men det uttrycks inte explicit. I en senare publikation tydliggörs ståndpunkten att dessa skamformer kan ses som emotioner (jämför Braithwaites 2006).

Rifet påpekar att krigsförbrytarna nu skäms och stipulerar ett slags utstötningsskam som verkar genom att stigmatisera och utestänga brottslingarna. Detta innebär att Rifet dels fördömer individens förbrytelser, dels stämplar individen som kriminell och tar ifrån honom rätten att vara en del av gruppen ("folk ignorerar honom").

Wohl, Hornsey och Bennett (2012) har, i likhet med Hutchison och Bleiker (2008) samt Klain och Pavic (2002), studerat emotioners olika funktioner för förlåtelse och försoning. Individen kan med hjälp av uppvisade emotioner presentera en specifik bild av sig själv, skapa och omskapa identiteter eller attackera de andras identiteter. Rifet berättar emotionellt engagerat och återger att *de andra* skäms nu eller borde skämmas. På ett sådant sätt skapar han en gemensam och moraliskt "rätt" identitet för sig själv och sina vänner, samt ett avståndstagande från före detta vänner ("de som trakasserade" honom i kriget). Den skam som Rifet aktualiserar i sin berättelse tycks kunna frambringa försoning på makronivå, där den enskilde brottslingen offras för att uppnå förlåtelse och försoning grupperna emellan ("Det här bandet mellan oss är ödets"). Han menar att det finns ett slags jugoslavisk gemenskap – trots allt – och liknande perspektiv framträder inte i de övriga analyserade berättelserna.

Berättelser om förlåtelse och försoning

Berättelser om förlåtelse och försoning, liksom berättelser om oförsonlighet, verkar vara sammanknutna med dåtiden – de interaktiva följderna av våld under kriget tycks vara intimt förknippade med berättarnas krigserfarenheter. De intervjuade verkar ta avstånd från vissa individer eller beskrivna situationer. Det vanliga är att gestaltning om en möjlig förlåtelse och försoning omvandlas till en framställd oförsonlig attityd. I dessa berättelser presenteras de andra som utomstående aktörer i kontexten (se nedan: före detta vänner som inte ingripit och förövarna som dödat en far). Exempel på detta ges i Ivos berättelse. Han är en före detta koncentrationslägerfånge som under intervjun antyder att han kan ”förlåta” serbiska vänner och bekanta som inte hjälpte honom när han tillfångatogs:

De från Prijedor har inte misshandlat mig eller gjort mig annat ont. På ett sätt hjälpte de men ändå inte. Den dagen gjorde de det inte. Men man har ju en själ, man kan förlåta dem. Jag har det bättre utan dem, ju mindre jag har med dem att göra desto bättre. /.../ Den som känt mig hela sitt liv kunde ha försökt hjälpa mig att komma undan men ingen gjorde det. Hur det egentligen var, om folk pekade ut oss eller satte upp oss på listor, det vet jag inte. Jag har hur som helst avslutat allt med dem, har ingen lust, önskar inget av dem, behöver dem inte.

Bilden som målas av Ivo utstrålar en stark polarisering kategorierna emellan. Å den ena sidan har vi Ivo och å den andra sidan hans vänner och bekanta som inte hjälpt till fast de kunde. Ivo framställer en eftersträvad distans från sina förkrigsvänner och någon närhet mellan kategorierna visas inte upp. En annan före detta koncentrationslägerfånge, Safet, vars 80-åriga fader torterades innan han dödades under kriget i nordvästra Bosnien, får frågan av mig: ”I vilket fall skulle du kunna förlåta eller förlika dig med det som hänt?” Han svarar:

Safet: Vi har redan förlikat oss eftersom vi åker till Bosnien varje år, detta visar att vi älskar Bosnien och att vi försöker återvända till något slags normalt liv, en normal väg vidare. Förlåta... det... jag har bara haft en far som dödades orättfärdigt, utan att ha gjort något fel, det kan man aldrig förlåta.

Goran: Det handlar alltså om vad man blivit drabbad av? Förmodligen är det lättare att förlåta en örfil än...?

Safet: Ja, sånt är lättare. Du vet kanske att de dödade läraren Krupic i Hambarine⁷, hans gamla elev frågade honom om han kunde komma ihåg när han gett honom en etta i betyg för tio år sedan? Jag tror det fanns många såna som helt enkelt saknade vett och fick tag på vapen.

7 Hambarine är ett samhälle i nordvästra Bosnien.

Enligt Safets framställning innebär den årliga resan till Bosnien en förlikning, eller kanske en försoning. Sådana resor innebär att Safet är på besök i ett område där hans före detta fiender nu är majoritetsbefolkning. Han träffar dessa dagligen, kanske till och med dem som torterade och dödade hans far. Safet påpekar dock att han aldrig kan förlåta en orättfärdig förbrytelse, såsom mordet på sin far. Den som inte kan förlåta kan inte försonas fullständigt skriver Simmel (1908/1970: 129–130). Genom sin vändning från en försonande konversationston ("Vi har redan förlikat oss") till en oförsonlig ton ("jag har bara haft en far som dödades orättfärdigt /.../ det kan man aldrig förlåta") skapar Safet en kontrasterande kategori, nämligen kategorin "såna som helt enkelt saknade vett och fick tag på vapen".

Simmel (1908/70) beskriver konflikt som en växelverkan mellan närhet och distans mellan aktörer. Cehajic, Brown och Castano (2008), Applegate (2012) och Millar (2012), som studerat försoning efter kriget i Bosnien, Rwanda och Sierra Leone, visar att relationen mellan offer och förövare kännetecknas av en kombination av avståndstagande och närhet samt konkurrens mellan kategorierna offer och förövare. I Ivos och Safets framställningar finns en liknande relation – aktörernas berättelser producerar bilden av de andra som avlägsna. Aktörerna framställs som delaktiga i två enheter som konkurrerar på en symbolisk nivå. Berättelser om försoning tycks bli en arena för olika utspel mellan *vi* och *de*. Vändningar från försonande till oförsonlig attityd reproducerar en viss konkurrens eftersom de håller liv i de stridssymboler och gränsdragningar som spelades ut så tydligt under kriget.

Om vi sammanfogar de olika teoretikers perspektiv som redovisats i denna artikel kan vi säga att aktörernas berättelser spelar en väsentlig roll i den spänningsfyllda myriaden av vardaglig interaktion där rättsliga åtgärder i samhället, politik samt individens moraliska perspektiv och identitetsarbete sammanförs under tiden individen brottas med frågan: ska jag förlåta och försonas? Janover (2005: 232–233) betonar vikten av att studera både de drabbades och förövarnas berättelser. Genom att berätta sina historier kan offren återställa sin status, få en viss självaktning och erkännande i sina identiteter. Förövaren får, genom att berätta sina historier, en chans att förklara för sig själv och publiken, att visa sina emotioner och att möjligen återinträda till gemenskapen. Utan denna typ av bearbetning riskerar offren att leva i en tillvaro utan fred och frid och förövarna riskerar att bli permanent bundna till gärningar som de gjort – vad Simmel (1908/1970: 129) kallar "den mest fruktansvärda oförsonlighet". Att möjligheten till förlåtelse dör i samband med själva gärningen, när en far dödas eller en syster våldtas, är en vanligt förekommande gestaltning i min analys.

Avslutning

I denna artikel analyseras muntligt gestaltade erfarenheter hos 27 överlevande efter kriget i Bosnien och Hercegovina under 1990-talet. Jag har dels undersökt markeringar för försoning och oförsonlighet, dels beskrivit de försoningsvillkor som aktualiseras i berättelserna.

Försoning efter kriget i Bosnien är förbundet med krigstiden. Försoningen tycks,

närmare bestämt, kunna sättas i förhållande till den interaktiva dynamiken under kriget och det som hände under kriget påverkar tolkningar om en möjlig försoning.

Kampen måste avslutas innan försoning sker, menar Simmel (1908/1970: 125–130) och svårigheten att ”glömma” krigsminnen tycks göra att en oförlåtlig attityd fungerar som bärande tema i många fall – i synnerhet när berättelserna är specifika och känslostarka med konkreta händelseförlopp, namn på personer och platser (till exempel ”Rade”, ”Zuti”, ”Dragan”, ”Keraterm”).

Krigsförbrytelse som utspelats under kriget aktualiserar även frågan om oförlåtliga brott. Ricœur och Derrida menar att förlåtelsen antingen omfattar ”det oförlåtliga” eller så existerar den inte. Denna studie visar att det kan bli synnerligen svårt att förlåta vissa brott under kriget, i synnerhet våldsbrott. Analysen av interaktiva följder av våld är intimt förknippat med de tidigare erfarenheterna (man anklagar exempelvis ”krigsförbrytare” eller kritiserar ”låga straff som utdöms” när krigsförbrytare straffas). Ilskan uttrycks emellanåt med laddade känslomässiga termer, där utrymmet för försoning är ytterst begränsat och där skulden ibland överförs till hela gruppen (inte till individen/individer som begått illdåd).

De drag av försoning som kunde utläsas i intervjupersonernas berättelser genomsyras av villkorlighet. Förlåtelse och försoning framställs kunna åstadkommas men bara om skyldiga krigsförbrytare straffas samt om de uppvisar ånger och skam för sina illgärningar.

En av de viktigaste förutsättningarna för försoning i Bosnien efter kriget tycks vara rättvisa för krigets offer. Många krigsförbrytare sitter häktade och är dömda, av Haag-tribunalen och Bosnien och Hercegovinas tribunal för krigsbrott, för brott under kriget men många andra är ännu på fri fot. För att uppnå försoning krävs förlåtelse enligt Simmel (1908/1970: 129–130). I de analyserade berättelserna förmedlas bilden att det är enklare att förlåta en som sitter i fängelse för sina illdåd.

Försoning med hjälp av en sanningskommission där förövarna erkänner sina brott som ett alternativ till att straffa dem juridiskt bygger på idén att visa upp förövarns känslor såsom ånger och skam (Christie 2004/2005: 155–168; Braithwaite 1989/2006: 69–107). Meningen med känslorna är inte att fördöma brottslingen utan att ge denne en möjlig utväg – exempelvis att visa ånger och skam för sina handlingar och ”bli förlåten”. Även här hittar man ett synligt villkor, nämligen att genom deltagande i en sanningskommission slipper förövaren en rättslig prövning och eventuellt straff. De intervjuade ansåg att det inte var bra att deltagare i sanningskommissioner slapp straff, det vill säga att man var skeptisk till detta som en väg mot försoning.

I berättelserna om försoning påpekas att förövarna nu skäms (eller borde skämmas) och man stipulerar en utstötningsskam som riktar sina krafter mot att stigmatisera och utestänga enskilda förövar. På detta sätt fördömer man inte bara missgärningar utan stämplar också individen som brottslig – han eller hon blir av med rätten att vara en del av kollektivet. En sådan skam gestaltas som försonande på en makronivå då enskilda förövar ”offras” för att uppnå försoning grupperna emellan.

Referenser

- Applegate, E. (2012) "Reimagining the Swallow and the Toad: Narrating Identity and Reconciliation in Postgenocide Rwanda", *Research in African Literatures* 43 (1):70–88.
- Arendt, H. (1958/1998) *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Basic, G. (kommande) "Rituals in the concentration camp. Rejection, morals and adaption in the narratives from former inmates stories in Bosnia". Manuskript under arbete.
- Basic, G. (2007) *Skulle jag grilla lamm med dig? Försoning och oförsonlighet i före detta lägerfångars berättelser*. Lund: Network for Research in Criminology and Deviant Behavior 2007:2.
- Basic, G. (2005) *Krig och brott. Definitioner av kriminalitet i ett bosniskt efterkrigs-samhället*. Lund: Network for Research in Criminology and Deviant Behavior 2005:2.
- Bassiouni M. C. & M. P. Manikas (1994) *The policy of ethnic cleansing. Annex IV*. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). S/194/674/ Add. 2 (Vol. I). New York: United Nations.
- Blumer, H. (1969/1986) *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press.
- Borneman, J. (2003) "Why Reconciliation? A Response to Critics", *Public Culture* 15 (1):199–208.
- Braithwaite, J. (2006) "Rape, Shame and Pride", *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention* 7: 2–16.
- Braithwaite, J. (1989/2006) *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge: University Press
- Case No.: IT-99-36-T. Judgment in case of Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-97-24-T. Judgment in case of Milomir Stakic från den 31 juli 2003. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Cehajic, S., R. Brown & E. Castano (2008) "Forgive and Forget? Antecedents and Consequences of Intergroup Forgiveness in Bosnia and Herzegovina", *Political Psychology* 29 (3):351–367.
- Christie, N. (2005) "Restorative and retributive justice in the context of war and war crimes", *Temida* 8 (2):27–32.
- Christie, N. (2004/2005) *Lagom mycket kriminalitet*. Stockholm: Natur och kultur.
- Collins, R. (1992) *Sociological Insight. An introduction to non-obvious sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Court of Bosnia and Herzegovina (2013) Cases before Section for War Crimes. Sarajevo: Court of Bosnia and Herzegovina (<http://www.sudbih.gov.ba/?opcija=predmeti&jezik=e,20130204>).
- Delpla, I. (2007) "In the Midst of Injustice: The ICTY from the Perspective of some

- Victim Associations”, 211–234 i X. Bougarel, E. Helms & G. Duijzings (red.) *The new Bosnian mosaic: Identities, memories and moral claims in a post-war society*. Aldershot: Ashgate Press.
- Derrida, J. (2004) *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. New York: Routledge.
- Durkheim, É. (1893/1964) *The Division of Labour in Society*. New York: Free Press.
- Gangas, S. (2004) ”Axiological and normative dimensions in Georg Simmel’s philosophy and sociology: a dialectical interpretation incommensurability of forms and totality”, *History of the Human Sciences* 17 (4):17–44.
- Garfinkel, H. (1967/1984) *Studies in Ethnomethodology*. New York: Prentice Hall.
- Greve, H. S. & M. Bergsmo (1994) *The Prijedor report. Annex V*. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). S/194/674/ Add.2 (Vol. I). New York: United Nations.
- Holstein, J. A. & J. F. Gubrium (1995) *The active interview*. Qualitative Research Method Series 37. New Delhi: Sage.
- Hutchison, E. & R. Bleiker (2008) ”Emotional Reconciliation: Reconstituting Identity and Community after Trauma”, *European Journal of Social Theory* 11 (3):385–403.
- ICTY (2013a) The Cases. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (<http://www.icty.org/action/cases/4>, 20130204).
- ICTY (2013b) Judgement List. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (<http://www.icty.org/sections/TheCases/JudgementList>, 20130204).
- Janover, M. (2005) ”The Limits of Forgiveness and the Ends of Politics”, *Journal of Intercultural Studies* 26 (3):221–235.
- Jansen, S. (2007) ”Remembering with a difference: clashing memories of Bosnian conflict in everyday life”, 193–208 i X. Bougarel, E. Helms & G. Duijzings (red.) *The new Bosnian mosaic: Identities, memories and moral claims in a post-war society*. Aldershot: Ashgate Press.
- Jansen, S. (2002) ”The violence of memories: local narratives of the past after ethnic cleansing in Croatia”, *Rethinking History* 6 (1):77–93.
- Klain, E. & L. Pavic (2002) ”Psychotrauma and reconciliation”, *Croatian Medical Journal* 43 (2):126–137.
- Millar, G. (2012) ”’Our brothers who went to the bush’: Post-identity conflict and the experience of reconciliation in Sierra Leone”, *Journal of Peace Research* 49 (5):717–729.
- Potter, J. (1996/2007) *Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage Publications.
- Ricœur, P. (2000/2005) *Minne, historia, glömska*. Göteborg: Daidalos.
- Sampson, S. (2003) ”From Reconciliation to Coexistence”, *Public Culture* 15 (1):181–86.
- Schaap, A. (2006) ”The Proto-politics of Reconciliation: Lefort and the Aporia of Forgiveness in Arendt and Derrida”, *Australian Journal of Political Science* 41 (4):615–630.
- Simmel, G. (1908/70) *Kamp!* Uppsala: Argos.

- Steflja, I. (2010) "Identity crisis in post-conflict societies: the ICTY's role in defensive nationalism among the Serbs", *Global Change, Peace & Security* 22 (2):231–248.
- Wohl, M. J. A., M. J. Hornsey & S. H. Bennett (2012) "Intergroup Forgiveness and the Role of Primary and Secondary Emotions", *Journal of Personality and Social Psychology* 102 (2):306–322.
- Åkerström, M., K. Jacobsson & D. Wästerfors (2004) "Reanalysis of Previously Collected Material", 314–327 i C. Seale, G. Gobo, J. F. Gubrium & D. Silverman (red.) *Qualitative research Practice: Concise paperback Edition*. New Delhi: SAGE Publications.

Författarpresentation

Goran Basic är universitetsadjunkt i sociologi verksam vid Lunds universitet. Som forskare har han genomfört fältarbeten i Bosnien och skrivit om efterkrigssamhället samt utvärderat ett projekt inom ungdomsvården. Basics avhandling, *Samverkan blir kamp. En sociologisk analys av ett projekt i ungdomsvården*, baseras på etnografiskt material (observationer och intervjuer) som samlats in för i samband med en projektutvärdering.

Korresponderande författare

Goran Basic, Sociologiska Institutionen Lunds Universitet, Box 114, 221 00 Lund.
E-post: goran.basic@soc.lu.se